

Metafora, od Vica do kognitivne lingvistike*

(Prijevod: dr. sc. Luka Bogdanić)

1. Naslov koji sam dala svom referatu odražava evidentan kronološki red. Mogla sam i obrnuti poredak te kazati «Od kognitivne lingvistike do Vica». I zaista svako govorenje o metafori, posljednjih desetljeća čini se da obavezno mora proći kroz analizu koju su lingvisti kognitivnog usmjerenja dali tom fenomenu od 1980 godine. Te je godine, kako je poznato, objavljena čuvena knjiga Johna Lakoffa i Marka Johnsona, *Metaphors we live by*. Prvi je lingvist, a drugi filozof, a obojica pripadaju onoj generaciji, koja se običava nazivati drugom kognitivnom generacijom, koja, je, u opoziciji prema kognitivizmu Chomskog, izradila ideju «utjelovljenog» uma, odnosno um uvelike uvjetovanog tjelesnim faktorima, bilo perceptivnim bilo vlastitoperceptivnim. Metafore su najjače i sve uvjerljivo oruđe ovog mentalnog “utjelovljenja”: one nisu jednostavno pitanje riječi, nisu samo lingvistički fenomen ili isključivo lingvistički fenomen, već duboko zadiru u samu misao kao i u djelovanje, one strukturiraju našu percepciju i naše shvaćanje svijeta. «Uobičajeni konceptualni sistemi, u čijim terminima mislimo i djelujemo, jesu metaforičke prirode». Preobilje metafora u običnom govoru samo je pokazatelj tog daleko dubljeg fenomena.

Podsjećam na neke primjere, uostalom vrlo poznate, analize Lakoffa i Johnsona. Uzmimo, vjerujem, tipičnu tvrdnju, koja postoji u svim zapadnim jezicima: *vrijeme je novac*. Svi mi ispravno upotrebljavamo izraze kao *nemam*

---

* Ovo je tekst predavanja kojeg sam održala na Odsjeku za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu 2. ožujka 2009., na zajednički poziv Talijanskog instituta za kulturu i Odsjeka za filozofiju. U osobno ime i ime sveučilišta kojem pripadam zahvaljujem objema ustanovama, osobito dr. sc. Paoli Ciccolelli i prof. Lini Veljaku. Također zahvaljujem dr. sc. Luki Bogdaniću, koji je imao strpljenje prevesti i interpretirati moj tekst te prodiskutirati ga sa mnom.

vremena za gubljenje, nemam više vremena, ova stvar ne vrijedi vremena što sam je na nju utrošio, bolje je da si uštediš vrijeme, itd. itd.

I na taj način upravo izražavamo vrijeme, koje je u našem društvu shvaćeno i doživljeno kao prometna vrijednost.

Primjeri ovakvog tipa mogu se umnožiti. Uobičajeno je u našem društvu predstaviti neku diskusiju terminima, kojima se obično služi u ratu, te ih onda opisujemo izrazima kao što su *dobro je obranio svoje razloge, predao sam se njegovim argumentima, izvršio je napad na protivnikove pozicije, njegova je kritika pogodila metu, iznio je pobjedu, ako bude koristio tu strategiju, bit će poražen, itd. itd.*

No ima i suptilnijih primjera tog fenomena, a to su takozvane metafore orijentacije. Mnogi apstraktni pojmovi kod nas se predstavljaju na osnovu prostorne orijentacije (gore/dolje, izvana/iznutra; naprijed/nazad, centar/periferija itd.), a ta orijentacija nastaje iz činjenice "da imamo tijela kakva imamo i da ona funkcioniraju kako funkcioniraju u našoj fizičkoj sredini". Postavljanje našeg pogleda određuje da mislimo na budućnost kao na nešto što leži pred nama, što koincidira s našim vidnim poljem, s našom perspektivom (talijanski je uobičajeno reći: *koje su tvoje perspektive ili što imaš u vidu?*). Sama anatomska svojstva navode nas da shvatimo prošlost kao nešto što se nalazi iza naših leđa, odnosno što možemo baciti iza leđa. Ostale metafore u razumu nastaju, jer se naše tijelo može predstaviti kao nešto što ima sadržanu, kao nešto što je unutra i vani, a to nas navodi da mislimo na osjećaje kao na naš *najintimniji dio*, čak cijela mentalna sfera biva bez sumnje identificirana s sferom nutrine, sa *unutarnjim iskustvom*, te je ona različita i često suprotstavljena *vanjskom iskustvu* svijeta fizičkih predmeta. Druge metafore nastaju, jer kao dvonošci hodamo uspravno, a naša tijela imaju vertikalni položaj (visoko/nisko). A to nas navodi da mjerimo duhovna raspoloženja kao visoka i niska, laka ili teška, pa tako kažemo da smo *satrti bolom, potišteni brigama* ili pak da imamo *uzvišena osjećanja*; kažemo da

nam je *teško pri duši* ili nasuprot tome da smo u *egzaltiranom raspoloženju*, itd. I uobičajeno upotrebljavamo izraze kao danas se *osjećam shrvan, bačen dolje ili visoko se vinimo, gore glavu* i slično. Primjeri bi se mogli umnožiti i knjiga Lakoffa i Johnsona je pravi rudnik metaforičkih izraza i ponašanja.

Ta je teorija bila predstavljena kao prava i istinska kognitivna revolucija, i zacijelo je to djelomično i bila. Bila je primjenjivana na najrazličitije zone spoznaje i argumentacije: na promišljanja prirodne logike, u psihoanalitičkoj teoriji, u političkom govoru, u znanstvenom i pravnom govoru, u vjerskom govoru, u terminologiji novih medija, u reklamnoj komunikaciji itd. I ponovno ulaženje u modu izučavanja metafore stimuliralo je zanimanje za različite teorijske modele prošlosti. Povijest filozofije je dragocjen repertoar tih modela, koje vrijedi preispitati.

2. To ću uraditi u onom što će uslijediti, koncentrirajući se na poziciju Gian Battista Vica, koja može biti viđena, kao presudna točka preokreta u teoriji metafore: kao sinteza retoričke tradicije s filozofijom tjelesnosti. I ona je, na svoj način, predstavljala izvjesnu kognitivnu revoluciju.

Umberto Eco kaže (*Semantica e filosofia del linguaggio*, 1984, 1997, str. 142) da, među tisućama stranica napisanih o metafori, malo je njih koje dodaju nešto značajno dvjema ili trima stvarima koje je već naznačio Aristotel. Taj je sud sigurno istinit u nekim aspektima, ali kao i svi vrlo opći i pomalo perentori sudovi, ne treba biti uzet isuviše doslovno. Sigurno je da je Aristotelu vrlo jasna kognitivna funkcija, ne jednostavno dekorativna - retorička, metafora. Činjenica što se on njima bavi u djelima književne teorije kao što su *Poetika* ili *Retorika* uopće ne znači da se on njima ne bavi kako bi pokazao njihovu specifično spoznajnu funkciju. Specifičnost procesa putem kojeg metafora definira, odnosno kategorizira predmete, za Aristotela je analogija, a analogija je kao što znamo fundamentalan kognitivni instrument, koji leži u osnovi mnogih (inferencijalnih) zaključaka.

Analogija je dakle proces u kojem nastaje metafora. Kad kažem da je mladost proljeće života uspostavljam odnos između jedne životne sezone i godišnjeg doba i prvoj pripisujem karakteristike druge. Definiram i/ili kategoriziram pojam mladosti putem kvaliteta uobičajeno pripisivanih proljeću (plodnost, rast, svijetlost, vedrina itd.) i, dakle osvjetljam određene kvalitete, koje pripadaju upravo mladosti, a ne drugim fazama i uvjetima ljudskog života.

Upravo za tu definirajuću – određujuću – funkciju metafore Aristotel može kazati: «Svi razgovarajući koriste metafore, vlastita imena i opće nazive» (*Retorika* 1404b). Metafora služi kako bi se formirale leksičke kategorije, odnosno pojmovi. Ona ima u govoru istu definirajuću funkciju (funkciju definicije), koju imaju i imena: «Čovjek je društvena životinja», «Mladost je proljeće života». U oba slučaja imamo definiciju, samo sa jedinom razlikom da je u drugom slučaju definicija zasnovana na analogiji: mladost može biti kategorizirana zajedno s proljećem, jer dva objekta imaju analogne karakteristike.

Kognitivna funkcija metafore dakle je prisutna u Aristotelovoj teoriji. Radi se o kognitivnoj i kreativnoj funkciji, jer transferirajući odnosno prenoseći s jednog objekta ili s jednog događaja ime drugog objekta ili događaja, metafora evidentira njihovu analogiju u različitosti i otkriva u datom objektu nove aspekte. Praviti metafore, objašnjava Aristotel, znači znati vidjeti i opaziti međusobnu sličnost stvari: «kao i u filozofiji», tako i kod stvaranja metafora je «znak dobre intuicije» opaziti daleke analogije (*Retorika* 1412). Zahvaljujući tome od metafore učimo (*Retorika* 1410b), što znači da nas ona navodi da shvatimo nove aspekte stvarnosti, ili nova gledišta, koja u ne-metaforičkim definicijama ne bivaju zabilježena. Ona nas uči da gledamo stvari u novom svijetlu.

Aristotel nakon toga ističe još jedan kognitivni aspekt ili lingvistički-kognitivan, važan kod metafore. Metafora poneki put služi da se da ime

stvarima koje ga nemaju. Kad se kaže (primjer je iz *Poetike*) da «sunce *prosijava* božanski plamen» uspostavlja se analogija između čovjeka koji prosipa sjeme po tlu i one boga sunca, koji prosipa zrake sunca po zemlji, i tako se nadomješta manjkavost jezika, koji nema specifičan glagol da ga u tom smislu upotrebi za sunčeve zrake.

Zaustavimo se sad načas, prije no što napustimo aristotelovske teze. Od Aristotela smo izvukli dvije kognitivne – spoznajne funkcije metafore:

1) Metafora služi da se *kvalificira* na specifičniji način objekt ili događaj o kojem se govori. Uvodeći u njenu implicitnu definiciju karakteristike koje pripadaju različitim objektima ili različitim događajima (na mladost se prenose na primjer određene karakteristike proljeća: s tom projekcijom ne govorimo da je mladost samo jedna životna faza, već da je faza koja ima i još neke karakteristike). Metafora dakle dozvoljava da bolje *okvalificiram* neki objekt, za koji mi, u svakom slučaju, jezični rječnik već daje termin. Ali postoji

2) druga je funkcija metafore, ona povezana sa Aristotelovim «sijanjem božanskog plamena». U tom slučaju metafora ne služi kvalifikaciji koncepta, koji se već nalazi u rječniku upotrebnog jezika, već da izrazi koncept za koji rječnik ne pruža odgovarajući termin. Na kraju postoji

3) treća je funkcija metafore: i ona spoznajna funkcija, koja je na poseban način povezana s fenomenima lingvističke kreativnosti i inovacije. Metafora, metaforiziranje, je kognitivna strategija koja nam dopušta da sebi predstavimo apstraktne entitete, koje, baš zato što su apstraktne, ne bismo ni mogli sebi predstaviti nikako drugačije. Tu funkciju nije uočio Aristotel, već jedan filozof koji se nije sistematski bavio teorijom metafore i koji na nju samo usput podsjeća. Radi se o engleskom filozofu Johnu Lockeu.

Usprkos njihovog slučajnog karaktera, opservacije Locka su vrlo važne i tijesno povezane s njegovom doktrinom spoznaje. Metafora nam, prema Lockeu, dozvoljava da stvorimo predstavu sebi o idejama o kojima ne možemo imati osjetilnu spoznanju, drugim riječima o apstraktnim pojmovima.

Kako nam je poznato, spoznajna teorija Lockea je osjetilna teorija: svaki pojam, pa čak i onaj najapstraktniji, stvara se po njemu samo putem procesa elaboracije podataka osjetila. A kako onda možemo shvatiti ideje koje nemaju perceptivnu, osjetilnu osnovu? Upravo putem metafore, koja tako postaje centralni fenomen kako jezika tako i mišljenja. Pripisujući bestjelesnim i apstraktnim objektima fizičke aspekte, to jest izvršavajući tipičan transfer metafore, tim objektima dajemo mogućnost predstave o njima, preobražavamo ih u ideje koje se mogu tretirati sa spoznajne i lingvističke točke gledišta na isti način kao i ideje o objektima, koje je moguće upoznati putem osjetila. To je isto kao kad pribjegavamo simbolici tipa ikone, vizualnoj simbolici, da bi na fizički način prikazali neki apstraktni pojam - na primjer da bismo prikazali ideju pravde upotrebljavamo simbol, amblem, vage – tako u govoru neprestano pripisujemo fizičke, tjelesne karakteristike, predmetima, koji ih nemaju. Locke naznačuje, iako je poslije nije razradio, ideju da su u rječniku svih jezika apstraktni termini, i u slučaju kad oni koji govore nisu toga svjesni, uvijek metaforički prevodi fizičkih pojmova. Da štoviše u izvorištu jezika postoje samo osjetilni, fizički, termini, a da su apstraktna ili metafizička značenja rođena metaforičkom elaboracijom. Tako na primjer, Locke upozorava da su u glagolima koji se odnose na spoznavanje kao što je npr. *shvatiti* (hr. s-hvatiti, tal. com-prendere,) uvijek prisutni tragovi takvih elaboracija; čisto intelektualni čin shvaćanja biva izražen kroz čin fizičkog obuhvaćanja. To se događa kad kažemo (bar talijanski) *nisam shvatio (prihvatio) koncept ili ovladao je idejom i slično*. Locke generalizira ovo načelo: sve riječi morale su imati osjetilno porijeklo, a poslije su bile prenesene (doživjele su metamorfozu) do apstraktnih značenja. Znamo da riječ duh – *spirito*, koji u engleskom i u drugim jezicima po definiciji znači bestjelesnu supstancu, proizlazi od latinskog *spiritus*, koji ima fizičko značenje daha. Anđeo je riječ koja dolazi od grčke riječi *angelos*, a koja u prvom svom značenju označava *glasnika*, dakle fizičku osobu to jest opet objekt koji je

moгуće fizički označiti. Tako Locke piše: «kad bismo mogli sve jezike dovesti do njihovog ishodišta, našli bismo da su u svima jezicima nazivi koji ne potpadaju pod naša osjetila imali svoj prvi izvor u osjetilnim idejama.»

S tim na kraju dolazimo do Vica i do onog što Vico definira kao načelo univerzalne etimologije svih jezika, to jest princip na bazi kojega su se formirali svi jezici.

3. Ono što je kod Locke bila opservacija na marginama spoznajne teorije postaje za Vica fundamentalno antropološko načelo. Metafora prije nego što je mehanizam lingvističke kreativnosti i prije nego što je tehnika obogaćivanja naših jezika stvarna je tehnika interpretacije svijeta. «Ljudski um» piše Vico u jednom odlomku *Nove znanosti* (izdanje iz 1744) «je prirodno nagnut...da sebe vidi izvan tijela, kako bi samog sebe shvatio, sa velikim teškoćama, putem mišljenja.» Drugim riječima područje mentalnog, odnosno sveukupnost psihičkih fenomena, čovjek ne može spoznati bez projekcije u tjelesnu dimenziju. To je univerzalno načelo za etimologije u svim jezicima u kojima su riječi prenošene od tijela i tjelesnih osobina, kako bi označavale stvari uma i duha. (Vico 1974, knjiga II, «Degli elementi»– LXIII). To je «gruba potreba» piše Vico u jednom drugom odjeljku *Nove znanosti* (izdanje iz 1725), koja nameće «objašnjavanje duhovnih stvari tjelesnim stvarima». Nemamo drugog načina kako bi sebi prikazali bestjelesno osim putem slika tijela, i to prije svega ljudskog tijela.

Središnje mjesto ljudskog tijela ukazuje se na primjer time što njegovi dijelovi i njegove funkcije bivaju metaforizirane, kako bi se objasnili prirodni oblici. «Ono što vrijedi zapaziti jest da je u svim jezicima većina izraza... načinjena putem prijenosa ljudskog tijela i njegovih dijelova i njegovih ljudskih osjećaja kao i ljudskih strasti» (1744). Vico navodi cijeli jedan niz «prijenosa odnosno prelaska na dijelove ljudskog tijela, kako bi se označili vanjski predmeti: «usta (-ušće)» za svaki otvor, «usnice» za rub posude ili drugo,

«brada» obrada - obrađivanje (zemlje)... za nešto korjenito, «jezik-vrat»... morsko (planinsko) ždrijelo, «ruka rukavac» rijeke. «srce-srčika» za sve što ima središnji položaj, «utroba» zemlje, «vedro» nebo (vedra dolina), «žamor» valova itd. To je na kraju krajeva vrsta antropomorfizma, koja navodi na tumačenje svih prirodnih oblika putem metafore, koja se odnosi na ljudsko tijelo.

4. No zanimanje za Vicovu teoriju o metafori ne zaustavlja se samo na ovim aspektima koje bismo mogli nazvati aspektima kognitivne psihologije. Mislim da, kako bi se shvatila u potpunosti važnost metaforičkih procedura u filozofiji Vica, treba proći i kroz njegovo poimanje opće povijesti, kroz njegovu filozofiju povijesti, proći put koji je on opisao kao onaj kojim čovječanstvo postupno stvara simbolične institucionalne oblike zajedničkog života. Slijedeći Bibliju Vico opisuje čovječanstvo koje je preživjelo opći potop kao «životinjsko» čovječanstvo, bića ogromne mašte s malo ili bez razuma. Lišeni artikuliranog govora, prvi ljudi su «velike životinje», te se izražavaju gestama: i malo pomalo, kako se artikulirani govor razvija, upotreba gesta odlazi u drugi plan, ali ne nestaje: ona postaje vrsta paralelnog govora, koja očuvava jednu suštinsku izražajnu funkciju i u najrazvijenijoj jezičnoj komunikaciji, ali koja ima bitnu ulogu, ponajviše u oblicima sporazumijevanja u arhaičnim zajednicama, kao i poslovice, ili naratološki primjeri, izreke. A što je drugo gesta komunikacije ako nije obris metafore, odnosno amblem? Vico s tim u vezi podsjeća na gestu skitskog kralja, kojeg je Darije, perzijski kralj, pozvao na predaju. Odgovor je bio da je ovaj poslao napadaču izvjesne predmete: žabu, što je značilo da je na toj zemlji rođen, miša, što je značilo, da tu ima svoju rupu-brlog, plug, što je značilo da je tu zemlju obradio, luk, što je značilo da će je braniti. U tom kontekstu Vico podsjeća na gest – čin (metaforički) rimskog kralja Tarkvinija, koji siječe batinom glavice polja maka,

kako bi glasnik kazao njegovom sinu – a da to ovaj shvati – način na koji mora postupiti sa pobunjeničkim vođama.

Tako metafora, po Vicu, prije no što prodre u artikulirani govor, prodire u gestualna značenja primitivnog čovječanstva. Vicova teorija opće mašte može se također lako iščitati kao teorija metafora. Primitivni ljudi po Vicu nemaju sposobnost apstraktnog mišljenja, ne znaju «dati ime apstraktnom svojstvu odnosno rodu» ne znaju – drugim riječima - oblikovati pojmove. Zbog toga što nisu u mogućnosti sebi predstaviti na apstraktan način vrlinu kao snagu, lukavstvo itd. izmišljaju poetske ili opće fantastične likove simbolična lica, predstave o pređašnjim mjestima koji u sebi sadrže sve pojedinačne oblike općeg. Tako Herkul predstavlja tip ili sukus (kažimo čak metaforu) svih jakih ljudi, a Odisej tip, sukus ili metaforu svih lukavih ljudi itd. Na taj način apstraktno svojstvo, koje ne može biti samo po sebi definirano, biva fizički prikazano tijelom i gestama mitskog heroja. Analognim metaforičkim postupkom nastaju božanske figure, koje nastanjuju Olimp primitivnih ljudi. Na primjer obzirom da za seljačke narode žetva predstavlja središnji dio toka godine to jest vremena, ona biva predstavljena (metaforizirana) od Saturna, boga što nosi srpove. Zahvaljujući istom metaforičnom mehanizmu transfera žito koje klija «postaje» Prozerpina, koja je pobjegla iz podzemlja, a strah od prirodnih nepogoda rađa metaforu boga Jupitera gromovnika. Vico podsjeća kako je prema drevnom latinskom povjesničaru Varonu Olimp primitivnih naroda Lacija sadržavao trideset tisuća božanskih imena, to jest figure i metaforičke projekcije normi, vrijednosti, i strahova, što su regulirali život tih naroda. Nacrt opće povijesti koju je zacrtao Vico, vidi u procesu sticanja kulture postepeno iščezavanje mita, fantazijske logike te paralelno postupno afirmiranje logosa racionalnosti u kolektivnom mentalitetu naroda.

To još ne znači da težnja ili još bolje potreba za maštovitim uopćavanjima iščezava. Naprotiv, Vico primjećuje kako je u modernim jezicima jezični

korpus sastavljen od metafora, slika, komparacija, okolišnih izraza i sličnog, što su načini izražavanja onoga koji «ne umije nazivati stvari vlastitim imenima». I u najpovoljnijim fazama procesa kultiviranja, po Vicu, ostaje «nužna potreba» da se objasne «stvari duha» putem «stvari tijela». Za Vica je otkriće kognitivne uloge metafore bilo uključeno u nacrt filozofije povijesti ili još bolje rečeno teleologije povijesti koja je vidjela u općoj povijesti odvijanja prema planu providnosti emancipacije čovjeka od tjelesnosti do postupnog dosezanja «čistog uma». U jezicima i u ponašanju civiliziranog čovjeka po Vicu, metafora dakle ima, ulogu ostatka, ona je ostavština «potresene i ganute» duše primitivnog čovječanstva. Danas smo skloni vidjeti u metaforičkim ponašanjima, kako lingvističkim tako i nelingvističkim, svojevrsnu strategiju uma, kao i temeljno kognitivno sredstvo. Nije slučajno da je to bilo pretočeno i da se još uvijek pretače, u istraživanja, koja se odnose, kako sam govorila na početku, na najrazličitija disciplinarna područja. Od njih nije posljednja teorijska lingvistika, koja se danas pita, na primjer, u kojoj mjeri ne samo modaliteti leksikalizacije, već i formalne strukture prirodnih jezika ovise o metaforičkoj apercepciji iskustva primarnih osjetilno-motoričkih sfera? Tako, ukoliko ne želimo govoriti o kognitivnoj revoluciji u odnosu na istraživanja započeta knjigom Lakoffa and Johnsona, možemo barem govoriti sa sigurnošću o jednoj epistemološkoj revoluciji i to o dubokoj epistemološkoj revoluciji, koja se, između ostalog, odnosi i na znanosti o jeziku.